

Застровська С. О.,

Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

ВИРАЖЕННЯ ВВІЧЛИВОСТІ У НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ДИСКУРСІ

У роботі систематизуються різні теорії ввічливості, з'ясовується зміст поняття «ввічливість» у динаміці, прослідковується взаємозв'язок мовних, парамовних та немовних засобів вираження ввічливості у німецькій мові.

Ключові слова: принцип ввічливості, максими ввічливості, імідж (*face*), кооперативність, мовні/парамовні/немовні засоби.

В работе систематизируются различные теории вежливости, выясняется содержание понятия «вежливость» в динамике, прослеживается взаимосвязь вербальных, паравербальных и невербальных средств выражения вежливости в немецком языке.

Ключевые слова: принцип вежливости, максимы вежливости, имидж (*face*), кооперативность, вербальные/паравербальные/невербальные средства.

The article deals with the problem of politeness, which stands under discussion in different theories. The meaning of politeness and its presentation in the discourse are analyzed. The attention is paid to the interaction of different verbal, para-verbal and non-verbal means, which are used to express the politeness in German.

Key words: the principal of politeness, maxims of politeness, image, cooperation, verbal/para-verbal/non-verbal means.

Поняття ввічливості трактується у різних теоріях з певними відмінностями (Ф. П. Бацевич, І. П. Сусов, Р. Brown, S. Levinson, R. Lakoff, G. N. Leech, S. Nicolaysen u. a.). Відповідно пропонуються різні види, принципи, максими ввічливості і тощо. До проблеми ввічливості звертаються соціологи, культурологи, філософи. Лінгвістів цікавить так звана вербальна ввічливість, яка стала самостійним об'єктом дослідження у 70 роки ХХ століття. Підґрунтям для цього слугували насамперед прагматичні теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна та Дж. Серля. Теорії ввічливості стали подальшим розвитком теорій мовленнєвих актів. Оскільки прагматичні теорії у своєму доповненні та розвитку виростили до загальної теорії комунікації [2, с. 131-133; 3, с. 10], то дослідження ввічливості належить до **актуальних** проблем сучасної комунікативної лінгвістики, яка скеровує погляд на практичне використання мови у різних сферах життя, виявляє умови та причини успішної / неуспішної комунікації, міжкультурної у тому числі. Кожна мова володіє мовними одиницями для вираження ввічливості, які доповнюються парамовними та немовними засобами, що варіюють від універсальних до специфічно-національних. Проблемною стає асинхронна дія мовних, парамовних та немовних засобів, що засвідчує наявність розбалансованості між поверхневим вираженням ввічливості та змістовним наповненням цього поняття.

Метою статті є виявити взаємодію різних засобів вираження ввічливості представників німецької лінгвостільності з урахуванням соціальних, ситуативних ролей та гендерних особливостей комунікантів. Основна мета передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) систематизувати відомі теорії ввічливості та з'ясувати зміст поняття «ввічливість»; 2) зацентрувати увагу на мовних одиницях різних рівнів для вираження ввічливості у німецькій мові; 3) виявити парамовні та немовні засоби, які супроводжують мовне вираження ввічливості.

Об'єктом дослідження є мовні одиниці різних рівнів та немовні і парамовні засоби на **предмет** їхньої спроби виражати ввічливість.

Матеріалом дослідження слугували твори сучасної німецької літератури.

Етимологія слова *Höflichkeit* повертає нас у Середньовіччя, коли значення цього слова трактувалось як гарна поведінка при дворі. Зразком такої поведінки слугував етикет вищого суспільства. Однак зі зникненням дворянських дворів, значення слова *Höflichkeit* змінюється: екстенсіоналом слова стає гарна поведінка всіх незалежно від суспільного статусу. У словникові Wahrig лексема *Höflichkeit* має два значення: 1) *höfliches Betragen* (ввічлива поведінка), що пояснюється у таких прикладах: *Darüber schweigt des Sängers Höflichkeit = Darüber spricht man als höflicher Mensch nicht*. Йдеться про те, що мовець уникає згадувати речі, неприємні для слухача; 2) (*zählb.*) *unverbindlich-freundliche Worte, Kompliment* [8, с. 652].

До сім'ї слова *Höflichkeit* належать слова *Höflichkeitsfloskel*, *Höflichkeitsformel* та *höflich*. Формули ввічливості (*Höflichkeitsfloskel*, *Höflichkeitsformel*) – це мовні вислови, які застосовуються із ввічливості і які більше нічого не означають та ні до чого не зобов'язують [ebenda]. Враховуючи існуючі теорії ввічливості така інформація щодо поняття ввічливості видається неповною. Більш інформативною є словникова стаття лексеми *höflich*. Словник Duden дає таке визначення: *höflich* [mhd. *hoflich*, *hovelich* = *hofgemäß*, *fein*, *gesittet* und *gebildet*]: (in seinem Verhalten anderen Menschen gegenüber) *aufmerksam* und *rücksichtsvoll*, so, wie es die Umgangsformen gebieten [5, с. 728]. Wahrig пояснює значення прикметника *höflich* через лексеми *wohlerzogen*, *verbindlich*, *taktvoll*, *rücksichtsvoll*, *zuvorkommend* [8, с. 653]. Отже, наведені фрагменти словникових статей засвідчують наявність таких ознак поняття «ввічливість»: освіченість, обов'язковість, люб'язність, вихованість, тактовність, уважність, послужливість і тощо. Можна сказати, що ввічлива, вихована людина більше думає за свого співрозмовника ніж за себе: стратегія ввічливості є однією із стратегій досягнення кооперативності у спілкуванні. Не слід забувати, що це реципрокова стратегія, яка вимагає ввічливих дій як з боку мовця так і з боку слухача, ролі яких почергово змінюються у розмові. Важливим поняттям у різних теоріях ввічливості є поняття іміджу чи збереження обличчя (*face*). Співрозмовники піклуються за збереження іміджу один одного – саме на цьому наголошується у різних теоріях ввічливості. Так Робін Лакофф, базуючись на конверсаційних максимах Г. П. Грайса, домінують вважає його максимум *«be polite»*. На відміну від Г. П. Грайса, Р. Лакофф наголошує на універсальному характері правил ввічливості, оскільки саме вони відповідають за налагодження та підтримання соціальних стосунків. Ці правила такі:

Don't impose: Don't intrude into other peoples business (Не втручайся у справи інших людей).

Give options: Let A make his own decisions – leave his options open for him (Забезпеч співрозмовнику А свободу вибору).
Make A feel good: be friendly (будь дружжелюбним).

Правила прагматичної компетенції, правила ввічливості та конверсаційні максими взаємодіють у різних контекстах у різний спосіб. Сформульовані Р. Лакофф правила відповідають трьом видам ввічливості: формальній, неформальній та інтимній. [цит. за 6, с. 21-23]

Дещо інші правила формулює у своїй теорії ввічливості Дж. Ліч (1983). Подібно до Г. П. Грайса він наводить максими, що розкривають суть принципу ввічливості:

- максима тактовності (Tact Maxim): мінімізуй неприємності для слухача, максимізуй приємні наслідки;
- максима великодушності (Generosity Maxim): мінімізуй користь для себе, максимізуй користь для слухача;
- максима схвалення (Approbation Maxim): мінімізуй критику слухача, максимізуй його похвалу;
- максима скромності (Modesty Maxim): максимізуй імідж слухача, мінімізуй самопохвалу;
- максима згоди (Agreement Maxim): мінімізуй незгоду зі слухачем, максимізуй згоду;
- максима симпатії (Sympathy Maxim): мінімізуй антипатію, максимізуй симпатію по відношенню до слухача

[цит. за 6, с. 24].

Центральною максимомою Дж. Ліч вважає максиму тактовності: мовець повинен гарантувати мінімальні зусилля з максимальною вигодою для адресата, в той час як сам мовець прикладає максимальних зусиль з мінімальною вигодою для себе. Дія максимум на користь ввічливості залежить від багатьох чинників. Вцілому ці максими мають характер приписів та скеровані на кооперативність і уникнення конфліктних ситуацій.

Дослідженням ввічливості займаються також Пенелопа Браун та Стефен Левінсон (1987). Ввічливість розглядається ними як стратегія збереження іміджу чи обличчя (*face*).

Свої дослідження вони базують на конкретному вживанні мовних одиниць. Важливим у їхній теорії ввічливості є те, що комуніканти піклуються як про імідж, обличчя (*face*) співрозмовника, так і про свій власний. Дослідники розрізняють позитивний імідж (*positive face*) та негативний імідж (*negative face*). Позитивний імідж передбачає визнання кожного із комунікантів, негативний – потребу індивідуума у свободі дій та прийнятті рішень.

Що стосується термінів «позитивна та негативна ввічливість», то як зауважує І. П. Сусов, атрибути позитивний/негативний не видаються вдалим для трактування категорії ввічливості. Він оперує поняттями «повага» (рос. уважительность) та «чемність» (рос. учтивость). Відношення між комунікантами мають скалярний характер та варіюють в межах «повага – неповага» [3, с. 191-193].

П. Браун та С. Левінсон вводять поняття «*face-threatening-acts (FTAs)*», під яким розуміють мовленнєві дії, які можуть загрожувати іміджу комунікантів. До таких мовленнєвих дій (актів) вони відносять накази, прохання, пропозиції, задрість, компліменти та скарги, критику, образи тощо. У ситуаціях, де актуалізуються зазначені мовленнєві акти, комуніканти мають бути вкрай обережними, щоб не порушити кооперативність спілкування (більш детальний огляд зазначених теорій див. у роботах [1, с. 199-204; 3, с. 191-204; 6, с. 16-30]). Наведені теорії ввічливості розраховані на ідеальних комунікантів, які притримуються правил ввічливості. Проте у реальних ситуаціях спілкування спостерігається інша картина. Для досягнення своєї комунікативної мети співрозмовники не завжди слідують правилам ввічливості. Вживання мовних засобів може не відповідати тим ознакам, які формують зміст поняття ввічливості. Це, можна сказати, вдавана ввічливість, яка зовсім не відповідає своєму змісту. Розглянемо приклади, які демонструють 1) значущість ввічливості для успішної комунікації; 2) ігнорування правил ввічливості; 3) симетричну та асиметричну взаємодію різних засобів щодо ввічливості і тощо.

1. Фрагмент розмови між персонажами твору У. Данелли «Стелла Термоген» (1977) пані Леманн (Frau Lehmann) та Ганною (Hanna). Вони належать до різних вікових категорій:

«*Ach, entschuldigen Sie*», sagte sie (Hanna) atemlos und errötete wieder.

«*Wat'n los?*» fragte Frau Lehmann mißtrauisch. <...>

«*Das Kind, von dem Sie eben erzählt haben, das Kind bei Ihnen da im Hof... Kann ich es nicht mal sehen?*»

«*Klar doch. Warum denn nicht? Wenn Sie nie'n Kind gesehen haben. Ist kein hübsches Kind. Rote Haare hat es auch*».

«*Ich möchte es gern mal sehen*», bestand Hanna auf ihrem Wunsch.

«*Na, denn komm' Sie eben mit*» [4, с. 14].

Мовлення Ганни містить мовні засоби вираження ввічливості: етикетні контактостановлюючі формули (*Entschuldigen Sie*), Кон'юнктив II для вираження бажання (*Ich möchte es gern mal sehen*), модальне дієслово *können* у питальному реченні для вираження прохання-дозволу (*Kann ich es nicht mal sehen?*). Натомість репліки пані Леманн не справляють враження ввічливих відповідей: вживання зустрічних запитань (*wat'n los?*, хоча ввічливо було б *ja, bitte*), риторичних запитань (*Warum denn nicht?*), іронічних зауважень (*Wenn Sie noch nie'n Kind gesehen haben*). Подальша (ненаведена тут) розмова містить стилістично понижену лексику у висловленнях пані Леманн (*Fratzen, Rotzneesen*), метакомунікативні висловлення з порушенням правил ввічливості (*Sie hören doch, was ich ebent gesagt hab'*), риторичні питання (*Wer soll sich denn kümmern?*). На завершення безапеляційна констатація факту: *Hier hat jeder mit sich selbst zu tun* (Тут кожен воліє сам за себе). Хоча остання репліка пані Леманн стосується дитини, про яку ніхто не піклується, у даній ситуації це висловлення набуває генералізуючого значення: мешканці задвірків (*Hinterhöfe*) байдужі до інших. Зазначені мовні засоби у супроводі парамовних та немовних явищ (наведених у авторських ремарках) характеризують неординарну поведінку комунікантів щодо застосування стратегії ввічливості. Ганна постає як люб'язна, сором'язлива, скромна людина (що засвідчують також симетрично діючі парамовні та немовні засоби: *atemlos sagen, erröten, mit tiefer zärtlicher Stimme flüstern, stammeln, neben dem Körbchen niederknien, einen jähnen, tiefen Schmerz fühlen u. a.*). Натомість пані Леманн справляє враження недовірливої, категоричної, безцеремонної людини, на що також вказують синхронно діючі парамовні та немовні засоби (*mißtrauisch fragen, überrascht auf die Kniende niederblicken, weitschweifisch über die Familie Termogen berichten u. a.*). Два різні характери, два різні уявлення про ввічливість. Саме завдяки манері спілкування та по-

ведінці Ганни зорієнтована на конфронтацію розмова збоку пані Леманн у кінцевому результаті виявилась кооперативною. Хоча це коштувало Ганні чималих зусиль. Саме стратегія ввічливості допомогла їй не реагувати на недружелюбні іронічні висловлення пані Леманн та досягти комунікативної мети.

2. Фрагмент розмови між персонажами того ж твору – колегами-вчителями фрейлейною Транк (*Fräulein Trunk*) та новим вчителем (його ім'я до речі у романі з'являється пізніше – пан Крюгер). Фрейлейн Транк хотіла повернути увагу нового вчителя до Стелли Термоген (вона знала умови її життя та відношення до неї у сім'ї):

«*Was ist denn Besonderes los mit dem Kind?*» *fragte der erstaunt.*

«*Was, weiß ich auch nicht*», *sagte Fräulein Trunk. «Aber etwas Besonderes eben. Sie ist sehr zart und empfindlich».*

«*Das sind viele Kinder heute*», *meinte der Kollege ungerührt. Und zurechtweisend fügte er hinzu: «Ich bin nicht dafür, daß man ein Kind bevorzugt».*

Fräulein Trunk errödete ärgerlich. «Ich habe Stella nie bevorzugt. Ich habe sie nicht anders behandelt. Aber sie ist ein besonderes Kind. Und sehr intelligent. Sie lernt spielend».

«*Das ist nicht immer ein Vorteil*», *erwiderte der Kollege im Schulmeisterton. «Fleißige Schüler sind mir lieber. Fräulein Trunk gab ihm einen wütenden Blick und ließ ihn stehen. Sie ahnte, daß sie Stella keinen guten Dienst erwiesen hatte. So war es auch».* <...> [4, с. 18].

Розмова закінчилась комунікативною невдачею. Новий вчитель не був налаштований на кооперативність (про приписи Дж. Ліча точно не чув), його формальна ввічливість суперечить змістовному наповненню поняття ввічливості: він не турбується про такі речі як тактовність, імідж співрозмовника. Це засвідчують симетрично діючі парамовні та немовні дії, описані автором (*erstaunt fragen, ungerührt meinen, zurechtweisend hinzufügen, im Schulmeisterton erwidern*). Така поведінка нового вчителя визвала роздратування та почуття незадоволення собою у його співрозмовниці (*ärgerlich erröten, einen wütenden Blick geben, ihn stehenlassen*). Фрейлейн Транк зрозуміла, що зробила Стеллі погану послугу (*Sie ahnte, dass sie Stella keinen guten Dienst erwiesen hatte*). Отже, незважаючи на коректно вживані мовні засоби, стратегія ввічливості (у змістовному розумінні поняття «ввічливість») не призвела до досягнення комунікативної мети.

3. Фрагмент розмови між персонажами твору Е. Сандерс «*Radau im Reihenhau*» (1986). (Сім'я Сандерсів здійснює візит ввічливості з метою знайомства з новими сусідами):

«*Was wollen Sie?*»

«*Mein Name ist Sanders. Ich bin...*»

«*Wir kaufen nie etwas an der Tür!*» *unterbrach die Spitznasige Rolfs Sprüchlein.*

«*Ich will Ihnen ja gar nichts verkaufen! Wir sind Ihre neuen Nachbarn und möchten uns lediglich bekanntmachen».*

«*So? Nachbarn sind Sie? Die anderen kennen wir auch nicht. Wir verkehren mit niemandem. Mit Ihnen werden wir auch nicht verkehren! Guten Tag!*»

Unter Kettengerassel knallte die Tür wieder zu.

«*Das war eine glatte Abfuhr!*» *stellte Rolf mit bemerkenswerter Auffassungsgabe fest. <...> [7, 52].*

Цей фрагмент розмови демонструє повне порушення принципу ввічливості одним із комунікантів. Це засвідчують його мовні та немовні дії: не вислуховує співрозмовника до кінця, не говорячи вже про відсутність адекватної відповіді на контактостановлюючу формулу ввічливості (*unterbrechen*), окличні речення, які засвідчують роздратованість мовця як наслідок його хибних пресупозицій, категоричність висловлень, відмова у спілкуванні висловлюються прямо без будь-якої аргументації, наявне доволі грубе вживання формули привітання з інтенцією прощання (*Guten Tag!*). Мовлення супроводжується агресивними діями (*die Tür zuknallen – гримнути дверима*). Як визнає сам Рольф Сандерс: «*Das war eine glatte Abfuhr*» (Це була категорична відмова). Наведений фрагмент розмови – яскравий приклад повного ігнорування принципу ввічливості одним із співрозмовників. Фрейлейн Маргарет це розуміє, оскільки набагато пізніше, за інших умов, вона визнала, що до сих пір почувається незручно за неввічливий прийом Сандерсів: «*Es ist sehr unhöflich von uns gewesen, und später hat es uns auch wirklich leid getan, aber wir hatten dann nicht mehr den Mut, Sie noch einmal anzusprechen».* <...> [7, с. 210].

Отже, на завершення підіб'ємо підсумки нашого аналізу: 1. Поняття «ввічливість» у процесі історичних змін зазнало змістовних перетворень. 2. Різні існуючі теорії ввічливості містять приписуючи правила (максими), реальна комунікація демонструє однак як симетричний так і асиметричний дуалізм форми та змісту. 3. Показовими у плані асиметричного дуалізму є насамперед парамовні та немовні феномени.

Перспективою подальшого дослідження вбачаємо (з метою педагогізації навчання іноземній мові у вузі) аналіз інших прагматичних принципів та теорій.

Література:

1. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики: підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 304 с. – (Серія «Альма-матер»)
2. Саліванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). – К. : Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 148 с.
3. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. – Винница : Нова книга, 2009. – 272 с.
4. Danella U. «Stella Termogen» Roman. – München : Wilhelm Heyne Verlag, 1977. – 796 S.
5. Duden. Deutsches Universalwörterbuch / Herausgegeben und bearbeitet vom wissenschaftlichen Rat und den Mitarbeitern der Dudenredaktion unter der Leitung von G. Drosdowski. – 3. Auflage. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag 1996. – 1816 s.
6. Nicolaysen S. Das Kompliment als Höflichkeitsstrategie. – Saarbrücken : VDM Verlag Dr. Müller e. K., 2007. – 128 s.
7. Sanders E. Radau im Reihenhau. Heiterer Roman. – München : Hestia Verlag GmbH, 1986. – 348 s. – Heyne-Buch
8. Wahrig. Deutsches Wörterbuch / G. Wahrig. – München : Bertelsmann Lexikon Institut, 2002. – 1451 s.